

Акпарова А.Т., Саймидинов С.Б.

**РОССИЯ СОВЕТТИК ФЕДЕРАТИВДИК СОЦИАЛИСТТИК
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КУРАМЫНДА КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНДӨГҮ
УКУК ТУТУМУНУН КАЛЫПТАНЫШЫ**

Акпарова А.Т., Саймидинов С.Б.

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ СОВЕТСКОЙ
ФЕДЕРАТИВНОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

А.Т. Акпарова, С.В. Саймидинов

**FORMATION OF LEGAL SYSTEM OF THE KYRGYZ STATEHOOD WITHIN THE
RUSSIAN SOVIET FEDERATIVE SOCIALIST REPUBLIC**

УДК: 340.342/35.38 (04)

Макалада Россия Советтик Федеративдик Социалисттик Республикасынын курамындагы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн укук тутумунун өнүгүүсү, сот тутумунун түзүлүшү жана прокуратура органынын калыптанышы жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: мамлекеттүүлүк, укук тутуму, сот түзүлүшү, прокуратура органдары.

В статье рассмотрены проблемы формирования и развития правовой системы, создание судебной системы и органа прокуратуры кыргызской государственности в составе Российской Советской Федеративной Социалистической Республики.

Ключевые слова: государственность, система права, судоустройства, органы прокуратуры.

The article considers problems of formation and development of the legal system, the judiciary and the authority of the prosecutor's office of Kyrgyz statehood within the Russian Soviet Federative Socialist Republic.

Key words: state, system of law, the judiciary, the prosecutor's office.

Кыргыз автономиялык областы – кыргыз элинин өзүн-өзү аныктаган биринчи улуттук мамлекеттүүлүгү эле. Өз алдынча Кара-Кыргыз автономиялуу област болгону менен РСФСРдин курамындагы бир бүтүн мамлекет болгон. Бирок узак убакыттарга кармалган жок. Ошондуктан бул учурда укук чыгармачылык ишмердигин жакшы көрсөтүшкөн жок, мамлекеттик бийликти уюштуруучулук иш чараларына көбүрөөк көңүл бурулган.

Кыргыз автономиялык областтын аймагында Советтик Россия Федерациясынын кодекстери жана мыйзамдары жайылтылган. Эң алды менен РСФСРдин 1925-жылдагы конституциясы киргизилген. 1922-жылдагы жарандык кодекси, эмгек кодекси, жер кодекси, кылмыш кодекси жана кылмыш жаза кодекси жана башка ченемдик актылар жайылтылып юридикалык күчкө ээ болгон. Атайын РСФСРдин СНКсы жана ВЦИКи 1924-жылдын 15-сентябрындагы «Түркстан республикасынын жергиликтүү турмуш шартына ылайык, жарандык абалы жөнүндөгү акты» деген кодекс мыйзамга кошумча киргизүү жөнүндөгү токтом кабыл алынган. Демек бул Орусиянын чет жакаларындагы алыскы улуттук

мамлекеттин жергиликтүү өзгөчөлүгүнө көңүл бурулгандыгын билдирген.

Кыргызстандын мамлекеттик органы автономиялык областтык уюштуруу иши боюнча бир катар актылырды кабыл алуу менен бирге Кыргызстандын советтик укук тармагынын өнүгүшүнө дагы көңүл бурган. Бирок фактылык документтер аз болуп чоң мааниге ээ болбогон. Маселен, Советтик нике үй-бүлө укугунун өнүгүшү боюнча революцияга чейинки үй-бүлө укугунун калдыктарын жоюга багытталган кээ бир актылар кабыл алынган. Бул деген патриархалдык феодалдык мамилелерди жок кылуу үчүн бирден бир сокку болгон. Бирок үй бүлөдөгү аялдардын теңсиздиги, экономикалык, социалдык саясий жана маданий жашоосунда көп аял алуу, калың жана башка көрүнүштөрү тез эле жоюлуп кеткен жок. Али да болсо үрп-адат салт катары карманышып айрым учурда айрым көрүнүштөр жашап келе жатат. Ошондуктан областтык органдар биринчи күндөрдөн эле өзгөчө көңүл буруп, өзүнчө актылырды кабыл алышкан. Мисалы, Кара-Кыргыз автономиялык областынын ревкому 1925-жылдын 25-февралындагы токтомунда мындай деген: «Аялдарга болгон мамиледе эки же көп аялдуулук, жашы жетпегендерди күйөөгө берүү, калыңга сатуу жана башка ушул сыяктуу жат көрүнүштөргө каршы аёсуз күрөш жүргүзүлсүн. Мындай көрүнүштөр Советтик Социалисттик Республиканын эркиндигине туура келбейт жана Социалисттик Республиканы чыңдоого мүмкүн эмес. Ошондуктан мындай көрүнүштөр кылмыш деп эсептелисин жана күнөө катары жоопко тартылсын» деп чечим чыгарышкан.

Кара-Кыргыз автономиялык областынын ревкому 1925-жылдын 9-мартынан баштап аялдарды ЖААКка (ЗАГС) иштетүүгө тартуу үчүн бардык жер-жерлердеги айыл кыштактарга чечим чыгарды. Кара-Кыргыз автономиялык областынын областтык аткаруу комитети 1925-жылы 16-майда турмуш тиричилигиндеги кылмыш иштерине (барымта, кул, күң, көп аял алуу ж.б.) каршы күрөшүү үчүн дагы чечим кабыл алышты. «Кошчу» союзу, профсоюз уюму эл алдында доклад жасап түшүндүрүү иштерин жүргүзүштү.

Кыргызстандык областтык органдары совет бийлигинин ички жана үй-бүлө мыйзамдарын өтө

курчуган тап күрөшүнүн шартында туруктуулук менен иш алып барышкан. Эне менен баланын укугун коргоо жаатындагы мыйзамдарды, аял ишмерлеринин эмгек шартын жакшыртуу боюнча бир катар актыларды кабыл алышкан жана иш жүзөгө ашыруу үчүн күрөшүшкөн. Биз ушуну белгилеп кетишибиз керек. Муну менен Кыргызстандын Советтик укугунун, РСФСРдин жана СССРдин укук ченемдеринин негизинде калыптануу баскычынын алгачкы гана этабы болгон.

Кыргыз автономиялык областынын сот түзүлүшү боюнча, Түркстан АССРиндеги сот тутуму негизинен автономиялык областка ыңгайланыштырылып элдик сот калтырылган. 1924-жылы 13-декабрда Кара-Кыргыз автономиялык областынын ревкомунун токтому менен «Түркстан Республикасынын бардык элдик соттору, элдик сот ишине катышуучулар (заседатели), элдик тергөөчүлөр, нотариустар өздөрүнүн ээлеген кызмат ордунда калтырылган. Бир гана автономиялык областынын сот тутуму түзүлдү. Ал кылмыш жаран жана тартип (дисциплинардык) коллегиясынан турган.

Президиумдун Жогорку органы Пленум болгон. Пленумда Кыргызстан аймагы жергиликтүү аймактарга жана округдарга бөлүнгөн ал жерлерде учаскалык элдик соттор иштей баштаган. Областык сот-элдик округдун соттордун үстүнөн жетекчилик иш аракеттерди турмушка ашырышкан. Касацялык арыздарды, протесттерди, өкүмдөрдү жана соттук чечимдерди 2-инстанция катары карашкан. Ал эми учатскалык элдик соттор 1-инстанция ишин карашкан. Ага кылмыш, жарандык, жана башка иштер кирген. Булардын иш аракетиндеги негизги булак болуп, 1921-жылы 15-декабрдагы ТАССРдин СНКсынын «Түркстан республикасынын көчмөн элдеринин сот тутуму» деген токтом эсептелинген. Бул соттор дагы эл менен кошо көчүп иш кылып жүрүшкөн. Сот иши кыргыз тилинде ачык жүргүзүлгөн. Ал көчмөн элдердин жана патриархалдык феодалдык мамилелердин саркындыларынын саясий аң-сезимин көтөрүүдө чоң рол ойногон.

СССРдин 1924-жылдагы «Союздук республикалардын сот түзүлүшү жөнүндөгү негиздери» деген эң маанилүү укуктук акт кабыл алынган. Бул актынын негизинде Кыргыз автономиялык областынын сот органдарынын түзүлүү тартиби, тутуму жана ыйгарым укуктары жөнгө салынып иш жүргүзүлө баштаган. 1925-жылы мартта Кара-Кыргыз автономиялуу областы «Кыргыз автономиялуу областы» деп аталып калган. Ал эми 1926-жылы 1-февралда РСФСРдин курамындагы Кыргыз автономиялуу Республикасы болуп калгандан кийин укук тутумуна жана сот түзүлүшүнө дагы өзгөртүүлөр киргизилди.

Адегенде узак жылдарга чейин башкача айтканда 1929-жылдын 30-апрелине чейин Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Конституциясын кабыл алуу боюнча долбоор түзүлүп, талкуу жүрүп кабыл алынды.

АССРинин Конституциясынын мазмуну 7 бөлүмдөн 16 бөлүктөн турган:

1-бөлүм. Жалпы абалы.

2-бөлүм. Совет бийлигинин түзүлүшү жөнүндө.

3-бөлүм. Жергиликтүү бийлик жөнүндө

4-бөлүм. Кыргыз АССРинин бюджеттик укугу

5-бөлүм. Кыргыз АССР менен РСФСРдин мыйзам чыгаруу жана башкаруу жаатындагы байланыштары жөнүндө.

6-бөлүм. Шайлоо укугу жөнүндө.

7-бөлүм. Кыргыз АССРинин герби, желеги жана жайгашкан орду жөнүндө.

Кыргыз АССРинин Конституциясында Россия Советинин курамындагы Кыргызстандын укуктук абалы тастыкталган жана коомдук мамлекеттик түзүлүшү мыйзамдуу бекитилген. Конституциянын 2-беренесинде жазылгандай: Кыргыз АССРи автономиялык республика катары РСФСРдин курамындагы жана ал аркылуу СССРдин курамындагы жумушчу жана дыйкандардан турган мамлекет. Конституциянын 4-беренесинде көрсөтүлгөндөй конституциянын чегинде Кыргыз АССРи өзүнүн мамлекеттик түзүлүшүн эркин аныктоого укуктуу болгон. Конституцияда Кыргыз Автономиялуу Республиканын жарандыгы жана анын укуктары менен милдеттери көрсөтүлгөн. Конституция Кыргыз АССРдин аймактык бөлүштүрүлүшүн бекиткен.

Мамлекеттик бийликтин эң жогорку бийлигинин уюштурулушун жана ыйгарым укуктарын караган мамлекеттик башкаруучулар: 1. Кыргыз борбордук аткаруу комитетинин бүткүл кыргыз кеңешинин съезди, 2. Президиуму, 3. Кыргыз АССРин элдик комиссарлар кеңеши болгон. Алар мыйзам чыгаруучулук укугуна ээ болушкан. Бирок РСФСРдин ыйгарымынын негизинде Кыргыз АССРин ички турмушуна тиешелүү маселелер боюнча өз алдынча мыйзам чыгара алышкан. Мисалы: Кыргыз АССРин борбордук аткаруу комитети менен элдик комиссарлар кеңеши 1930-жылдын 4-февралдагы аныктамасы боюнча кыргыз жергесинен бай-манаптарды, ири мал ээлерин кулакка тартуу жана бардык мүлкүн конфискациялоо жана башка ушул сыяктуу. Мындай мыйзамдык актылар орус жана кыргыз тилинде бир мезгилде жарыкка чыгып турган. Кыргыз АССРин чыңдоодо төмөнкүдөй укук тутумдары калыптанган.

1. Жаран укугу. Негизги мазмунун төмөнкүлөр түзгөн: кредиттик реформа, социалисттик менчик, жеке менчик, кооперативтик менчик, милдеттер, келишим милдеттери, жеткирүү келишими жана алып сатуу, контракт келишими, мамлекеттик камсыздандыруу, автордук укук жана жарыкка чыгаруу жана башка ушул сыяктуу.

2. Жер-суу укугу. Бул укук тармагы боюнча кабыл алынган реформа эң зор мааниге ээ болгон. Бай-манаптардын жерлерин мамлекеттештирүү, дыйкандарды эксплуатациялоодон куткаруу, айыл кыштактарда социалисттик өндүрүштүк мамилелерди түзүү реформанын мазмунун түзгөн.

3. Колхоздук укук. Бул укук тармагы өлкөнү кооперативтештирүү менен тыгыз байланышта болгон коллективтүү чарбаны түзүү негизги мазмуну болгон. Колхоздун уставын иштеп чыгышкан, аны жүзөгө ашырышкан. Кыргыз АССРи республика-

лык сот адилеттигин өз алдынча жүзөгө ашырууга укуктуу болгон. Областтарда социалисттик мыйзамдуулукту бекемдөө ыйгарым укугуна кирген:

1. Советтик мыйзамдарды аткарууну камсыз кылуу.

2. Сот адилеттигин жүзөгө ашыруу.

3. Жарандык жеке жана мүлктүк укуктарын коргоо жана башка ушул сыяктуу.

Кыргыз АССРи РСФСРдин курамындагы республика болгондуктан Россиянын «диктовкасы» менен улуттук социалисттик мамлекетти куруу жүрүп отурган. СССРдин 1924-жылдагы, РСФСРдин 1925-жылдыгы конституциясы мыйзам кабыл алуунун негизги булагы болгон. Ошонун негизинде гана патриархалдык феодалдык калдыктарды жоюуда жана улуттук социалисттик мамлекетти чыңдоодо өз алдынча маанилүү мыйзамдык актыларды кабыл алууга укуктуу болгон.

4. Эмгек укугу. Бул укук тармагы дагы өлкөдө социалисттик улуттук мамлекеттүүлүктү орнотууда өтө чоң мааниге ээ болгон. «Мамлекеттик ишканаларда эмгек тартибин чыңдоо», «Ички бөлүштүрүүнүн болжолдуу эрежелери», «Жети сааттык иш күн» деген бир канча мыйзамдык актыларды жүзөгө ашырышкан, «Бардык маселени кадр чечет» деген ураанды кабыл алышкан. Кадр даярдоо саясатын жүзөгө ашырышкан. Эмгек мамилелерин жүзөгө ашырууда профсоюз уюмун негиздешкен.

5. Үй-бүлөө укугу. Үй-бүлө курууга жашы жеткен кыз-уландарга уруксат берүү жана аларды ЖААКтан (ЗАКС) каттоодон өтүүсү милдеттендирилген. Бир аял алуу мыйзамы киргизилген. Эки же андан көп аял алуу кылмыш деп эсептелинген. Жашы жеткен өспүрүмдөр деп 18 жаштан өткөндөр эсептелинген. Аял эркектин социалдык тең укуктуулугу кабыл алынган. Калың төлөө, кыз ала качуу, зордуктап үйлөнүү кылмыш катары каралган. Үй-бүлө мамлекеттин башаты деген принципке негизделген.

6. Кылмыш укугу. Бул укук тармактары дагы өз мезгилинде эң маанилүү укук тармактарына кирген жана социалисттик мамлекетти курууда өз кеңешин берген.

Сот түзүлүшү дагы өзүнүн милдеттерин учурунда аткарып турушкан. Жыйынтыгында Кыргыз мамлекеттүүлүгү Россиянын курамында Россиянын карамагында теңсиздик абал сакталып турса да, бүгүнкү күндүн өсүп өнүгүшүнө негизги фундамент болгондугун көрүп турабыз. Кандай гана деңгээлде болбосун Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшү, укук тутумунун калыптанышы, өсүп-өнүгүшү жана тарыхы Россиянын курамындагы Кара-Кыргыз автономиялык областынын пайда болушунан башталат. Коомдун өсүп-өнүгүшү, чөйрөнүн ар тараптуу таасири, учурдагы укук тутумунун андан ары тереңдеп замандын талабына карай өзгөрүп, өсүп-өнүгүп келе жатат. Кыргыз прокуратурасынын тарыхы РСФСРдин курамында жаңы кайра жаралуу тарыхында кыргыз элинин биринчи улуттук-саясий мамлекети Кара-Кыргыз автономиялык областы түзүлгөн учурдан башталат. Дал ушул област уюшулгандан кийин,

Кара-Кыргыз автономиялык областынын революциялык комитетинин Президиумунун №6 токтому менен 1924-жылы 22-ноябрда 15 адамдан турган биринчи улуттук прокуратура негизделген. Ал мезгилде прокуратура юстициянын Элдик Комиссариатынын системасына, областтын прокурорунун кызматы областкомдун түзүмүнө кирген. Кара-Кыргыз автономиялык областынын биринчи прокурору болуп 1924-жылдын 29-ноябрында Безносиков Михаил Петрович дайындалган. 1927-жылга чейин областтын прокурорлору болуп Дорогов Алексей Антонович (1925), Вельт Ян Генрихович (1925-1927-жж.) иштешкен.

Кара-Кыргыз автономиялык областы 2 жылдан ашуун өмүр сүрдү, ошол мезгилде прокуратуранын системасын түзүү боюнча бир топ иштер жүргүзүлгөн. 1925-жылы сентябрда прокуратурада эмгек иштери боюнча прокурор деген кызмат ачылды. Прокуратуранын тергөөнүн үстүнөн көзөмөл жүргүзүүлөрү жогорулады, жашы жетпегендердин кылмыштуулугуна каршы күрөшүүгө прокуратура өзгөчө көңүл бурду.

Кара-Кыргыз автономиялык областынын прокуратурасынын ишмердүүлүгүнө токтолсок, бул мезгилде аялдардын укугунун басмырланышына карата күрөшүүнү белгилеп кетүү зарыл. Прокуратура органдары калыңды жоюу, көп аял алуу, кыздарды күч менен турмушка берүүгө байланыштуу кылмыш укугунун нормаларынын так аткарылышын камсыз кылган. Мисалы, 1926-жылы калың төлөө жана кыздарды күч менен турмушка берүү боюнча прокурорлор тарабынан 27 адам кылмыш жоопкерчилигине тартылган. Бейбаштыкка, ичкиликке каршы катуу күрөш жүргүзүлгөндүгү туурасында 1925-жылы прокуратуранын отчетунда белгиленген.

Жалпысынан, Кара-Кыргыз автономиялык областындагы прокурордук көзөмөл жергиликтүү бийлик органдарындагы жана башкармалыктардагы мыйзам актыларына, соттук көзөмөлгө, тергөө ишине жана алгачкы тергөөгө, жазасын өтөп жаткан адамдарды абакта кармоого карата көзөмөл жүргүзүү иретинде ишке ашырылган.

1926-жылы Кара-Кыргыз автономиялык областы Кыргыз Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы болуп өзгөрүлгөн. Кыргыз АССРинин БАКтын 1927-жылдын 12-мартындагы биринчи сессиясында юстициянын Элдик комиссариаты негизделген жана юстициянын биринчи элдик комиссары бир эле учурда Кыргыз Республикасынын прокурору болуп эсептелген. Бул кызматка биринчи кыргыз прокурору болуп Таш Худайбергенов дайындалган.

1933-жылы ССР Союздук прокуратурасы уюшулгандан кийин биримдик жана прокурордук көзөмөлдү борборлоштуруу принциби бекитилген. Прокуратуранын негизги функциялары болуп жалпы көзөмөл, кылмышты тергөө, кылмыштык сот өндүрүшүнүн бардык аткаруучуларынын мыйзамды аткаруусун көзөмөлдөө, сотто айыптоону колдоо эсептелген.

Кыргыз АССРинин прокуратурасында ага прокурорлор, республиканын прокурорунун жардамчылары, прокурорлор болгон. Округдарда, райондор-

до округдук, кантондук, райондук прокурорлор иш алпарган. 1934-жылы Кыргыз АССРинин аймагында 27 райондук прокуратура иштеген.

1936-жылы союздук республика түзүлгөндөн кийин прокуратура юстэлкомдун системасынан бөлүнүп чыгып, өз алдынча түзүм болуп, Кыргыз АССРинин прокуратурасы Кыргыз ССРинин прокуратурасы болуп өзгөрүлгөн.

Кыргыз ССРинин прокурору СССРдин прокурору тарабынан дайындалган, ал эми райондук, шаардык прокурорлор – Кыргыз ССРинин прокурору тарабынан дайындалган.

Адабияттар:

1. Газиев А. Курманжан-датха – некоронованная царица Алая. - Фрунзе, 1991.
2. Плоских В.М. Кыргызы и Кокандское ханство. - Фрунзе, 1977.
3. Плоских В.М. Первые киргизко-русские посольские связи (1784-1827 гг.). - Фрунзе, 1970.
4. Плоских В.М. У истоков дружбы. - Фрунзе, 1972.
5. Усенбаев К.У. Присоединение Южной Киргизии к России. - Фрунзе, 1960.
6. Бешенбиев Э.Д. Введение история Кыргызской государственности. - Бишкек, 1994 г.
7. Табышалиев С.Т. К вопросу о происхождении киргизского народа. - Фрунзе, 1989 г.
8. Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. - Фрунзе, 1963 г.
9. Нурбеков К. История государство и права Киргизской ССР. - II-часть. - Фрунзе, 1974.

Рецензент: кандидат исторических наук, доцент Акматова А.Т.